

Джерела та література

1. Гофман І. Чехи на Волині. – Прага, 1998.
2. Манько М. До історії чеських поселень на Волині // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези регіон. наук. конф. 11-16. 11. 1991 р. – Рівне, 1991.
3. Манько М. Чехи на Волині // Нове життя. - № 78 (6940). – 1993. – 9.10.
4. Мазурець Л. Чехи на Волині // Голос Волині. – 1995. - 31 травня.
5. Надольська В.В. Чеські колоністи на Волині у II половині XIX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези між нар. краєзнавчої конференції. – Житомир. - 1993. - 9-11 вересня.
6. Спогади переселенця, колишнього жителя с. Софіївка Дубенського району Рівненської області Шульженка Микулаша. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубна.
7. Спогади жителя с. Країв Острозького району Рівненської області Гордійчука М.В. // Записав Хома О.В. - 2008 р., 4 січня.
8. Томашова М. Опис Квасилова за спогадами найстаріших його жителів // Голос Волині. – 1993. - 24 лютого.
9. Хвоєвська Л.Д. З історії і побуту чеського населення Страклова // Чехи на Дубенщині: Матеріали між нар. науково-теоретичної конференції, присвяченої 140 – річчю переселення чехів на Волинь. – Дубно, 2003.
10. Чехи Волині: спільна історія визволення // Сім днів. – 2007. - 11 травня.
11. Шилан Є. Як чехи в Глинські пиво варили // Нова Волинь. – 2001. – 13.12.
12. Шумовський Ю. Із життя чехів у Мирогощі. // Чехи і Дубенщина. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції присвяченої 60-річчю репатріації чехів на Батьківщину. – Дубно. – 2008. - 18 травня.

УДК 94:911.373/374(477.81) «18/19»

Г. Рачковський

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ РІВНЕНЬКОГО ПОВІТУ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті аналізуються соціальні типи, динаміка розвитку та кількісні зміни поселень на території Рівненського повіту Волинської губернії. Зокрема, упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. тут виникла значна кількість нових населених пунктів. Однак кількісні зміни не в повній мірі відображають усі процеси, що відбувалися тоді. Виявлено, що в останній чверті XIX ст. село було основним типом сільського поселення, а на початку XX ст. місцеві мешканці почали активно переселятися із багатодвірних населених пунктів на нові малодвірні – хутори. Зупинився цей процес у роки радянської влади – через колективізацію та усуспільнення земельних ресурсів.

Ключові слова: етнологія, Рівненський повіт, поселення, село, хутір, ферма

The article analyzes the social types, growth dynamics and quantitative changes of the settlements in the territory of the Rivne county. During the second half of the XIXth – early the XXth centuries there was a significant number of new settlements. Quantitative changes, however, do not fully reflect that time social and demographic processes. It is revealed that in the last quarter of the XIXth century village was the main type of rural settlements, whereas at the beginning of the XXth century its inhabitants began moving actively to new smaller settlements – hamlets. This process was stopped under Soviet rule by collectivization and socialization of lands.

Key words: ethnology, Rivne county, settlement, village, hamlet, farm.

Становлення й еволюцію типів сільських поселень зумовлювало багато чинників, серед яких найважливішу роль відігравали географічне середовище, історичні умови та соціально-економічні чинники. Вплив кожного з них на розвиток типів поселень на певних етапах історичного минулого був різним, але завжди вони взаємодіяли. Демографічні, соціально-політичні та економічні зміни впливали на територіальний розподіл населення, що, у свою чергу, спричиняло зміну кількості і типів населених пунктів. Однак у різних історико-етнографічних районах України зазначені процеси були різними. У пропонуваному дослідженні автор розглядає передусім соціальні типи, динаміку розвитку та кількісні зміни різних типів поселень на території 11 із 17 волостей Рівненського повіту Волинської губернії, а саме: Березненської, Вирівської, Висоцької, Деражненської, Дубровицької, Костопільської, Любиковицької, Немовицької, Селищенської, Степанської та Сидинської. З огляду на непостійність територіальних меж адміністративних одиниць, за основу територіальної підпорядкованості населених пунктів приймаємо адміністративний поділ Рівненського повіту станом на 1911 р. [9, с. 2-454].

Після Першої світової війни відбулися зміни в політичній підпорядкованості території. Зокрема, 4 лютого 1921 р. частину теренів колишньої Волинської губернії було поділено та включено до складу новоутворених Волинського і Поліського воєводств Польщі. Зокрема, частина Вирівської волості Рівненського повіту відійшла до складу Клесівської гміни Сарненського повіту Поліського воєводства [8, с. 188-212; 18, с. 62]. До цього ж повіту відійшли також колишні волості – Немовицька, Висоцька та Дубровицька.

Наступну реформу адміністративного устрою, що позначилася на поселеннях вже Сарненського повіту, провели в листопаді 1930 р., коли цей повіт приєднали до Волинського воєводства.

Синхронно зі збільшенням чисельності населення та розвитком продуктивних сил відбувалися значні зміни в мережі поселень різних типів на теренах Волинської губернії, набувши найбільших темпів в останній третині XIX – на початку XX ст.

У середині 60-х років XIX ст. у межах Волинської губернії налічувалося 3464 населених пункти, з них 3317 вважалися поселеннями сільського типу [17, с. 57]. До 1883 р. загальна їх кількість значно зросла і становила вже 5 089 населених пунктів [2, с. 110]. Отож лише упродовж неповних трьох десятиліть кількість сільських поселень на теренах цього краю збільшилася на 53%, а за абсолютними показниками – на 1772 одиниці.

Розвиток поселень сільських типів проходив двома шляхами: по-перше, завдяки збільшенню кількості дворів і мешканців у населених пунктах, які існували раніше; по-друге, через утворення нових поселень.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. кількість поселень сільського типу у Волинській губернії постійно зростала: в 1863 р. їх було 3317 одиниць [17, с. 57], 1883 р. – 5089 [2, с. 110], 1904 р. – 7299 [7, с. 102-124], 1906 р. – 7758 [8, с. 198], 1910 р. – 7879 [5, с. 228], а в 1911 р. – 8083 одиниці [6, с. 2].

У Рівненському повіті в 1879 р. налічувалося 440 поселень [12, с. 91], у 1883 р. – 711 одиниць [2, Приложение №4], тобто збільшилося на 61,6%. До 1906 р. їх кількість зросла тут до 923 одиниць [8, с. 188-212], тобто на 212 одиниць більше, або ж на 29,8%. У 1910 р. тут існувало 947 населених пунктів [9, с. 2-454], тобто їх кількість зросла на 24 одиниці (на 2,6%) за п'ять років. В одинадцяти волостях, що становили 75% території Рівненського повіту, кількість населених пунктів збільшилася з 306 одиниць [1, ряд XIX лист 5, ряд XX лист 4-6, ряд XXI лист 4-6] у 1880-х роках до 598 поселення [7, с. 188-212] в 1906 р., тобто на 95%. Упродовж наступних п'яти років чисельність поселень на території цих волостей збільшилося на 5%, що в абсолютному значенні склало 629 населених пункти [9, с. 2-454]. Відтак спостерігалось зменшення кількості поселень як у північних волостях, так і в повіті загалом. До 1912 р. в Рівненському повіті чисельність поселень скоротилася до 880 одиниць, або ж на 6,5%, тоді як у північних волостях – на 13,5% (до 544 одиниць) [12, с. 91, 109, 11].

У 1921 р. на території Рівненського повіту, що увійшов до складу Польщі, налічувалося 1010 населених пунктів, із них 61% перебувало на території колишніх північних волостей [18, с. 58-65; 19, с. 47-61]. Кількісні дані свідчать лише про різницю між чисельністю поселень у різні роки, тоді як амплітуда їх виникнення-зникнення є значно більшою. Наприклад, у Костопільській волості, де у 1921 р. кількість поселень відповідала стану 1910 р. і становила 57 одиниць, цей паритет значив лише те, що вилучення з обліку 17 населених пунктів компенсувало виникнення 17 нових поселень. У поліських волостях Рівненського повіту з 1910 р. до 1921 р. зникло 184 поселення, тоді як виникло 185 нових. Зокрема, у Березнівській волості з обліку було знято 18 поселень, і зафіксовано 26 нових, у Вирівській волості відповідно – 11 і 24, у Висоцькій волості – 29 та 11, у Деражненській волості – 11 і 19, у Дубровицькій волості – 23 і 16, у Любиковицькій волості – 14 і 15, у Селищській волості – 27 і 18, у Немовицькій волості – 6 і 10, у Степанській волості – 16 і 22, у Стидинській волості – відповідно 12 і 7 поселень.

Згідно з даними адміністративно-територіального устрою УРСР від 1 вересня 1946 р., на відміну від початку 1920-х років, кількість населених пунктів скоротилася тут до 887 одиниць [13, с. 437-464], тобто на 12%. Але в 1950-х роках дослідники, провівши етнографічні експедиції, відзначали, що відповідна кількість поселень Рівненської області, є далеко неповною. Наприклад, за відомостями довідника адміністративно-територіального устрою до сільської ради Борового Рокитнівського району належало 13 хуторів [13, с. 461], насправді ж вона охоплювала ще п'ять необлікованих малодвірних поселень [3, с. 26]. Однак, навіть за офіційними даними на території колишніх поліських волостей Рівненського повіту різниця становила лише 17 одиниць. На території волостей процес розвитку поселень був різним: у семи з одинадцяти волостей колишнього Рівненського повіту, порівняно з даними 1921 р., зменшення кількості поселень сягнуло від 14,3% у Дубровицькій волості до 43,8% у Костопільській. Із 1920-х до кінця 1940-х років спостерігалось збільшення кількості населених пунктів: на 5 одиниць (8,2%) у Степанській волості, на 37 одиниць (115,6%) у Немовицькій, на 83 одиниці (145,6%) у Вирівській [18, с. 58-65; 19, с. 47-61; 13, с. 435-466]. У Любиковицькій волості кількість поселень була тоді на рівні 1921 р. (33 одиниці), хоча і зникли колонія Прибій (Przybój), лісничівка Залешанська, фільварки Бережки та Колки, а також п'ять хуторів – Іст, Кам'яне Поле, Маклаків, Погоня, Поledo. Натомість виникло 9 нових хуторів. На території Вирівської волості при збільшенні кількості поселень на 83 одиниці, порівняно з 1921 р., виникло 107 хуторів, натомість зняли з обліку 24 поселення.

На зміну чисельності поселень впливала також територіальна приналежність до різних політичних режимів. До початку 1920-х років, коли землі знаходилися в межах однієї держави, тут спостерігалася тенденція до збільшення їхньої чисельності, що засвідчує статистика першого двадцятиліття ХХ ст. З 1921 р., коли єдиний етнографічний масив розділив політичний кордон між Польщею та Радянським Союзом, а також різні характерні для кожної з цих держав суспільно-політичні та економічні умови, спричинили відмінності у процесах, що впливали на розвиток поселень. Це виразно виявляється на прикладі волостей Рівненського повіту, які в міжвоєнний період перебували у складі Польщі. У північних волостях Житомирського та Новоград-Волинського повітів кількість поселень у 1946 р., порівняно з 1912 р., скоротилася відповідно на 32,8% та 45%. Натомість у волостях Рівненського повіту чисельність поселень збільшилася на 12,7%.

Основними соціальними типами поселень, що історично склалися на території України, були село, присілок, виселок, хутір. Щоправда, сама номенклатура населених пунктів була значно численнішою. Скажімо, у російських джерелах ХІХ – першого десятиліття ХХ ст. для означення різноманітних за походженням та соціально-економічним статусом поселень використовувалися такі назви: “містечко”, “село”, “деревня” (сільське поселення без церкви [15, с. 429]), “присілок” “виселок”, “слобода” (поселення орендатора [16, с. 30]), “колонія”, “хутір”, “урочище”, “поселення” (“посёлок”), “ферма”, “фільварок”, “передмістя” [1; 8; 9]. У списках поселень, які видавали губернські статистичні комітети, назви “гута”, “рудня”, “буда” вживалися для означення окремого типу поселень, незалежно від кількості наявних дворів та уточнення про те, чи це є “село”, чи “деревня”. У писемних джерелах середини ХІХ ст. “буда” як тип поселення часто ототожнювалася з висілком [14, с. 292-293].

На території, що перебувала в міжвоєнний період у складі Польщі, для означення різних типів поселень використовували такі терміни: “wieś”, “kolonja”, “folwark”, “futor”, “osada”, “przedmieście”, “przysiółek”, “osada leśna”, “osada młyńska” [18; 19]. У другій половині ХХ ст. наявну сукупність термінів уніфікували, і їхня номенклатура використовується з незначними змінами і досі: “селище міського типу”, “селище”, “село”, “хутір” [13]. Нині термін “хутір”, яким означували малодвірне поселення, вилучений з обігу; вживаючи його розуміють поселенське утворення, що не має статусу поселення.

У різний період часу кількість поселень різних соціальних типів не була сталою. Відповідно, змінювалася частка кожного типу поселень у межах загальної кількості населених пунктів. Основним типом сільського поселення було село – традиційний осередок проживання українців, більшість жителів якого займалося сільським господарством. Село – це переважно багатодвірне розташування індивідуальних садиб у межах однієї селянської громади, мешканці якої володіли або користувалися спільними орними, сіножатними, лісовими та іншими ділянками сільськогосподарських угідь. Наприкінці другої третини ХІХ ст. у Волинській губернії налічувалося 2204 села [17, с. 57], у першому десятилітті ХХ ст. – 3416 [6, с. 2], тобто зі середини ХІХ ст. до початку ХХ ст. їх кількість зросла на 1212 одиниць (на 55%).

У одинадцяти північних волостях Рівненського повіту Волинської губернії у середині 1880-х років статус села мали 171 (58,6% усіх поселень) [1]. У 1905 р. тутешні села становили 25,5% усіх поселень, або ж 148 одиниць. У 1910 р. в межах північних волостей Рівненського повіту налічувалося 153 села, що складало 25,6% із зареєстрованих поселень [9, 2-454].

У Рівненському повіті при відносному збільшенні поселень зі статусом села на п'ять років, зникло два населених пункти, виникли чотири нових села, а свій статус змінили 5 поселень: до категорії сіл перевели колонію Кам'янку Ляди Стидинської волості, слободу Вичимир Селищенської і Татинне Вирівської та хутір Качан Селищенської волостей, а с. Майдан Янкевицький набуло статусу хутора.

Велику групу сільських поселень становили хутори, фільварки, ферми, урочища, слободи і лісничівки. Щоправда, часто малодвірні поселення, відмінні за своїм походженням та соціально-економічним статусом, іменувалися однаково і, навпаки, поселення одного й того ж типу називалися по-різному. Дуже поширеним типом поселення був “хутір” – сільське, часто однодвірне поселення, яке знаходилося за межами села [4, с. 3642]. Згідно з даними сучасників, назва “хутір” була загальнопоширеною і вживали її на означення окремих селянських дворів [16, с. 31; 18, с. VI; 19, с. VI]. Ведення господарства на хуторі базувалося, зазвичай, на земельній ділянці суцільного масиву. Тут же знаходилася садиба. Щоправда, на початку ХХ ст. намагалися розрізнити малодвірні поселення різного соціально-економічного статусу за способом ведення господарства, оскільки хуторами називали будь-яке малодвірне поселення, що знаходилося поза межами села [16, с. 31]. Спорадично “хуторами” й “урочищами” називали поселення на лісорозробках. Наприклад, як “урочища” спершу фігурують поселення Рудня Карпилівська Немовицької і Залісся Березнівської волостей Рівненського повіту [1, ряд ХХ лист 5; 8, с. 196], а згодом – уже як “лісові сторожки” [8, с. 206; 9, с. 138].

Причинами виникнення хуторів на теренах Волинської губернії дослідники вважали збільшення кількості господарств і зменшення через це придатних для утворення нових садиб у поселеннях ділянок землі. Вказувалося також і на те, що місцеві селяни переймали певний досвід німецьких і чеських колоністів, які розташовували свої садиби та житла посеред суцільного масиву орної землі [11, с. 245]. Однак практика колоністів мала лише стимулююче значення. У ХІХ ст. окремі хутори місцевих селян існували задовго до початку масової чеської та німецької колонізації на території Волинської губернії. Треба пам'ятати і про те, що до заснування малодвірних поселень хутірної типу колоністів спонукали деякі

місцеві чинники. Зокрема, колоністи-чужоземці купували суцільні ділянки з державного земельного масиву, який особливо збільшився після польського повстання 1863 р. Придбання суцільної земельної ділянки неминуче передбачало створення саме хутірної господарства.

Згідно з даними сучасників, у середині XIX ст. на території Волинської губернії було лише 78 хуторів [17, с. 57], а за матеріалами початку XX ст., їх кількість зросла тут до 2603 одиниць [6, с. 2].

На момент виникнення хутори часто були однодвірними чи малодвірними поселеннями. В одних випадках вони переростали в багатодвірні поселення, в інших – зникали зовсім. Із позначених на картах кінця XIX ст. поселень багатьох уже не виявляємо у списках початку XX ст. Натомість, порівняно з даними топографічних карт XIX ст., у списках поселень початку XX ст. наявна значна кількість нових хуторів, урочищ та ферм. Наприкінці першої половини XX ст. на зазначеній території, де у міжвоєнний період розвиток фермерського типу ведення господарства не припинявся зафіксовано 383 хуторів (66%) з 580 зареєстрованих поселень [13, с. 437-464].

Різноманітністю відзначалися невеликі поселення, які означали загальним терміном “урочище”. “Урочищем” називали ділянку, яка виділялася серед навколишньої місцевості природними ознаками, становила природну межу (яр, гору). Назва “урочище” для означення різновиду поселення походить від характеру обраного для заселення місця. “Урочищами” іноді називалися також присілки чи висілки з великих сіл і місцевостей, де раніше були поселення [10, с. 142]. Часто урочищами називали поселення, які виникли поблизу млинів (вітряків), зокрема Борок Комаровський-Млин Степанської волості Рівненського повіту [8, с. 190].

Осередками виникнення і розвитку окремих малодвірних поселень були невеликі промисли для виробництва заліза (“рудня”, “гута”), смоли (“буда”, “майдан”, “мазарня”) та ін. Поблизу таких осередків виникала певна кількість господарств, що творили поселення, які іменувалися залежно від характеру промислу: Гута, Гутисько, Рудня, Рудки, Буда тощо. У більшості випадків про колишні промисли, які спричинили виникнення населеного пункту, свідчили лише їхні назви.

Поширеними були малодвірні поселення, які називалися “фільварками”. Поселення цього типу з прилеглими до них землями становили господарства, що сформувалися в умовах феодалного суспільства [10, с. 152]. Вже у XVI ст. терміном “фільварок” означали панські садиби. Швидкі зміни у формах землеволодіння змушували роль фільварків у господарському житті досліджуваного краю. Значні площі поміщицьких земель через викуп переходили у власність селян і колоністів. І все ж ще на початку XX ст. кількість фільварків на окресленій території була значною, причому певна їх частина вже втратила свій попередній соціально-економічний характер (як центр поміщицького господарства), але зберегла традиційну назву як поселення. У більшості випадків “фільварки” були малодвірними поселеннями. Із занепадом ролі поміщицьких господарств у всій системі землеволодіння поселення типу “фільварка” нівелюється “хутором” [16, с. 30]. У російських статистичних довідниках початку XX ст. “фільварок” і “ферма” трактуються як тотожні типи поселень [6, с. 2].

Отож “урочища”, “хутори” і “ферми”, іноді “фільварки” як типи сільських поселень чітких відмінних соціальних ознак не мали. Тому самого означення типу не завжди достатньо для того, щоб судити про їх справжній статус. Позаяк чіткого розмежування в термінах щодо означення типології поселень не було, представники адміністрації на місцях вкладали в це означення власне розуміння.

Отож упродовж другої половини XIX – початку XX ст. на території Рівненського відбулися суттєві зміни в мережі поселень, виникла значна кількість нових населених пунктів різних типів. Збільшення кількості поселень зумовлювало не лише збільшення чисельності населення, воно також суттєво залежало від певних адміністративних заходів, від зміни визначення критеріїв окремих соціальних типів поселень. Зміни у структурі поселень супроводжувалися розселенням багатодвірних сіл на нові малодвірні поселення – хутори, для яких властиві фермерські методи господарювання.

Джерела та література

1. Военно-топографическая карта европейской России 1:126000. Ряд XIX, лист 5; Ряд XX, лист 4, 5, 6; Ряд XXI, лист 4, 5, 6.
2. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А. Забелин. – К., 1887. – Ч. 1.
3. Козакевич М. З. Типи поселень на Українському Поліссі / М. З. Козакевич // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1959. – Вип. 4. – С.24-40.
4. Маркусь В. Хутір / В. Маркусь // Енциклопедія Українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1984. – Т. 10.
5. Матеріали подворной переписи Волынской губернии. 1910 г. – Житомир, 1914.
6. Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир, 1912.
7. Памятная книжка Волынской губернии на 1906 г. – Житомир, 1905.
8. Список населённых мест Волынской губернии. – Житомир, 1906.
9. Список населённых мест Волынской губернии. – Житомир, 1911.
10. Стельмах Г. Ю. Исторический розвиток сільських поселень на Україні / Г. Ю. Стельмах. – К., 1964.
11. Толмачев И. Н. Юго-Западный край: статистическое обозрение / Толмачев И. Н. – К., 1897. – Т. 1.
12. Тутковский П. А. Антропогеографические этюды по Волыни / Тутковский П.А. // Труды Общества исследователей Волыни. – Житомир, 1915. – Т. 13. – Вып. 1. – С. 78–128.
13. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К., 1947.
14. Фундуклей И. И. Статистическое описание Киевской губернии / Иван Фундуклей. – Санкт-Петербург, 1852. – Ч. 1.
15. Энциклопедический словарь Брокгауза-Эфрона. – Санкт-Петербург, 1893. – Т. 19.
16. Ярошевич А. И. Очерк хуторских хозяйств Киевской губернии / А. И. Ярошевич. – К., 1911.
17. Nowicki F. Wolyń i jego mieszkańcy w r. 1863. Krotki opis gubernii Wolyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym / F.N. – Drezno, 1870
18. Skorowidz miejscowości Rzeczy Pospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. – Warszawa, 1924. – Т. 8: Województwo Poleskie.
19. Skorowidz miejscowości Rzeczy Pospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. – Warszawa, 1923. – Т. 9: Województwo Wołyńskie.

УДК 930(470+571)

К. Яремко

КИЇВСЬКЕ ОХОРОННЕ ВІДДІЛЕННЯ В 1903-1905 РОКАХ (ЗА МЕМУАРАМИ ОЛЕКСАНДРА СПІРИДОВИЧА)

Дослідження присвячене діяльності Київського охоронного відділення, його структурі, основним методам роботи, функціям, досягненням та зносинам з іншими державними органами та посадовими особами у 1903-1905 роках за мемуарами його начальника Олександра Спіридовича. Розкрито способи боротьби з революціонерами, причини розквіту відділення, ставлення до нього керівництва державою.

Ключові слова: політичний розшук, жандарми, Київське охоронне відділення, О. І. Спіридович, мемуари.